

Paweł Janczulewicz
Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Kraków
pawel.janczulewicz@ijp.pan.pl

IDENTYFIKACJA TEMATÓW NA $^{*-(j)}\tilde{u}$ W MATERIALE POLSKIM I SŁOWIAŃSKIM

Słowa kluczowe: język prasłowiański, *collectiva*, substytucja sufiksów
Keywords: Proto-Slavic language, collective nouns, suffix substitution

Przeglądając rozdziały poświęcone tematom na $^{*-(j)}\tilde{u}$ w różnych gramatykach porównawczych języków słowiańskich, trudno nie oprzeć się wrażeniu, że głównym kryterium determinującym uznanie wyrazu za pierwotny temat na $^{*-(j)}\tilde{u}$ jest obecność segmentu *-v-* w przekazie historycznym tuż po części rdzennej. W większości przypadków jest to kryterium wystarczające, jednak – według moich podejrzeń – trafiają się wyrazy, w których *-v-* (a nawet historyczna kontynuacja fleksji na $^{*-\tilde{u}}$) może być innego pochodzenia, jak i takie, które na poziomie segmentalnym nie pokazują żadnego związku z tematami na $^{*-(j)}\tilde{u}$, a jednak się z nich wywodzą.

W niniejszym artykule staram się poruszyć kilka zagadnień rzadko (albo wcale) opisywanych w pracach dotyczących tematów na $^{*-(j)}\tilde{u}$ ¹. Rozważania składają się z dwóch części. Celem pierwszej jest wskazanie w materiale polskim i słowiańskim femininów atematycznych, w których sufiks $^{*-\tilde{v}ka}$ pełniłby funkcję strukturalną, jednak nie byłby dodawany bezpośrednio do tematu, ale substytuował sufiks tematyczny $^{*-\tilde{v}-}$. W drugiej części tekstu skupiam się na skategoryzowaniu wyrazów uważanych za tematy na $^{*-(j)}\tilde{u}$ pod kątem pochodzenia ich fleksji (lub tylko segmentu $^{*-\tilde{v}-}$), jak i ogólnych kryteriów pozwalających identyfikować bądź postulować temat na $^{*-(j)}\tilde{u}$.

1 Tematy te szeroko omówili np. André Vaillant (1958: 262–290), Samuel Bernstein (1985: 266–291) i Peeter Arumaa (1985: 63–68, 93).

1. Sufiks **-bka* jako składnik substytuujący sufiks tematyczny

Funkcja strukturalna sufiksu **-kō* jako elementu przenoszącego rzeczowniki z klasy atematycznej do tematycznej została rozpoznana już dawno, por. **kamy-kō* < **kamy*, **ęčmy-kō* < **ęčmy*, **ęzy-kō* < **ęzy*, **mēsę-cō* < **mēs-ēn-kā* itd. (SPsł II: 89, 97). To samo zjawisko zostało zaobserwowane również w neutrach typu **bermę-č-bko* : **bermę-č-bce*, *sēmę-č-bko* : *sēmę-č-bce* (Boryś 1974: 123).

W materiale słowiańskim możemy odnaleźć kilka par rzeczowników, które albo są włączone do typów kontynuujących deklinację na **(j)ū*, albo wykazują strukturę rdzeń + sufiks **-bka*, jednak potencjalnej podstawy derywacyjnej dla tych ostatnich o temacie innym niż na **(j)ū* nie da się wskazać, np. **bōči* (por. sł. *bāčva*, serb. *bāčva*, strus. *бѣчѣвъ*, stcz. *bečvār* 'bednarz') : **bōčbka* (pol. *beczka*, cz. *bečka*, ros. *бочка*); **nōfi* (ros. dial. *ночва*, ch. *nāčve*, cs. *нѣцѣви*) : **nōfbka* (pol. *niecka*, stcz. *necky*); **laty* (strus. *латовѣ*, sł. *látva*) : **latōbka* 'rodzaj garnka' (stpol. *látka*, stcz. *látka*); **kōty* (stpol. *kotew*) : **kōtōbka* (stpol. *kotka* 'kotwica'). Formy te bywają interpretowane bardzo różnie, co dobrze widać na przykładzie apelatywu **bōčbka*. Niektórzy w sufiksie **-bka* widzieli formant przyswajający wyrazy obce (SPsł I: 94, 458–459), inni – wbrew wokalizmowi i rodzajowi – szukali podstawy derywacyjnej w sł. *būč* m., *boč* m., *beč* m., serb./ch. *būča* (ESSJ III: 108), wreszcie część badaczy traktowała to jako deminutivum do **bōči* (SEBań I: 39; SEBor: 24). Hipoteza o deminutiwach jest trudna do podważenia, jednak do zaprezentowanej wyżej grupy można dodać kilka par, w których podstawa derywacyjna nie zawsze została właściwie wskazana, i zastanowić się, czy sufiks **-bka* nie pełni w nich funkcji strukturalnej. Identyfikacja takich przypadków opiera się na następujących założeniach:

- 1) istnienie przesłanek chronologicznych do uznania form z sufiksem **-bka* za starsze od form niesufigowanych;
- 2) realne zaświadczenie formy wyrazu kontynuującej typ odmiany na **(j)ū*;
- 3) brak znaczenia deminutywnego derywatu.

1.1. Formy **krušbka*/grušbka* kontynuowane przede wszystkim w językach zachodniosłowiańskich i zachodniej części południowej Słowiańszczyzny** (słoweński, kontinuum dialektalne serbsko-chorwackie) najczęściej uważane są za pochodne od **kruša*/**gruša*, co na pozór jest interpretacją słuszną. Obraz jednak staje się mniej jednoznaczny, gdy uwzględnimy dane historyczne i dialektalne. Według *Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego* nazwa gruszy (drzewa) i gruszki (owocu) dzieli Słowiańszczyznę na dwa areale: formy wschodniosłowiańskie, bułgarskie i macedońskie na oznaczenie drzewa sprowadzają się do **gruša*/**kruša*, natomiast pozostałe języki wskazują na wariant **grušbka*/**krušbka*, z wyjątkiem polskiego (o formach łużyckich i czakawskich zob. niżej), gdzie poświadczone są obie formy (OLA-ls 4: 42–43). Dystrybucja nazwy gruszki (owocu) wygląda bardzo podobnie; zasadnicza różnica polega na większym obszarze występowania form **grušbka*/**krušbka*, któ-

re sięgają do dialektów zachodniej Ukrainy (okazjonalnie pojawiają się w gwarach rosyjskich i białoruskich), i braku form sprowadzających się do *gruša/*kruša w języku polskim (ibid.: 40–41). Pol. *grusza* w źródłach pojawia się dopiero w XVIII w., co sugeruje, że jest postacią młodszą od *gruszki* znanej już z przekazów z XIV w. Istnieją pewne przesłanki pozwalające przypuszczać, że na tych obszarach znany był wariant wyrazu odmieniający się według tematów na *-jŭ, który zachował się na peryferiach i w toponimii, por. głuż. *krušej*, D. lp. *krušwje*, płb. *grausaj* (< *gruši), ch. czak. *kruši*, *hrušva*, pol. n.m. *Kruszwica*. Objasnienie postaci **krušbka* jako pochodzącej od **kruši* (SEBań I: 488–489) wydaje się hipotezą lepiej odpowiadającą materiałowi. Zasięg formy **kruša*/**gruša* pierwotnie ograniczony był zapewne do areału wschodniosłowiańskiego i grupy bułgarsko-macedońskiej (zob. OLA-ls 4: 40–43), polskie *grusza* najpewniej jest derywatem wstecznym od *gruszka*, być może powstałym pod wpływem wschodniosłowiańskim (SEBań I: 488)².

1.2. Zastanawiające jest również stpol. *kotka* ‘samiec i samica kota’ (SStp; SPXVI), które formalnie może być derywatem od *kot*, jednak zmiana rodzaju sugerowałaby dotworzenie nazwy samicy od hipotetycznej nazwy gatunkowej ‘kot’, co w tym wypadku jest scenariuszem mało prawdopodobnym, ponieważ staropolskie znaczenie realne nie różnicuje kota pod względem płci. Femininum †*kota* (jako podstawa **kotbka*) nie da się zrekonstruować w oparciu o słowiański materiał porównawczy, chociaż warto zaznaczyć, że większość słowiańskich nazw gatunkowych tego zwierzęcia stanowią feminina, jednak oparte na różnych rdzeniach, por. cz. *kočka*, głuż. *kóčka*, dłuż. *kocka*; ros., błr. *kóška*, ukr. *kiška*, bg. *kótka*, sła. *mačka*, ch./serb. *mačka*, mac. *mačka*, sło. *mâčka* i *mâček*³. Języki, z którymi Słowianie sąsiadują od dawna, również pokazują tutaj femininum, por. stwysniem. *kazza* ‘kot’, lit. *katė*⁴, stpr. *catto*⁵. Słowiańskie **kotb* najczęściej odnosi się do określenia kocura, z wyjątkiem polskiego i kilku wschodniosłowiańskich gwar (głównie ukraińskich i białoruskich), gdzie oznacza zarówno kotkę, jak i kocura. Na stpol. *kotka* w znaczeniu gatunkowym wskazuje w szczególności przymiotnik *kotczy* (SEBań I: 803–804), który w XV–XVI w. ma dużo wyższą frekwencję niż *koci* lub *kotowy* i pojawia się głównie w nazwach botanicznych, np. *kotcza mądka* (SStp IV: 173), *kotcza miętka* (ibid.: 250), *kotczy mrug* (ibid.: 360), *kotczy ogon* (SStp V: 536), *kotcze ziele* (SPXVI), ale szesnastowieczne przekazy dowodzą również znaczenia ‘należący, podobny do kota’ (ibid.). Szerszy zasięg psł. **kotbka* jako nazwy ogólnej potwierdza strus. *kotbka*

2 Jeden z recenzentów artykułu zwrócił moją uwagę na możliwość wtórnego zróżnicowania wyrazów *grusza* (drzewo) : *gruszka* (owoc) na wzór *śliwa* (drzewo) : *śliwka* (owoc), za co, jak i inne cenne spostrzeżenia, w tym miejscu dziękuję.

3 Maskulinum uważa się za wtórne (Snoj 2016: 396). Odnośnie do zasięgu poszczególnych form zob. OLA-ls 2: 72–73.

4 Lit. gw. *kātas* uważa się za derywat wsteczny od *katė* (Smoczyński 2018: 505).

5 Znane tylko ze złożenia *Paustocatto* ‘Wilde katze’ (Toporov 1980: 269).

w Latopisie ławrentiewskim (SDJ IV: 277), co jest pierwszym poświadczeniem nazwy tego zwierzęcia na gruncie wschodniosłowiańskim.

W kontekście rekonstrukcji **kotъka* jako nazwy gatunkowej punktem wyjścia mogłaby być forma **koty*, **kotъve*⁶ poświadczona licznie w zabytkach połabskich (M. lp. *tōtāi*, M. lm. *tōtvāi* < **koty*, **kotъvy*), chociaż wyprowadzana przez badaczy od m. **kotъ* (por. SEJDP: 890–891) niepoświadczonego w połabskim⁸. Derywacja femininum na **-û* od maskulinum na **-o* jest zjawiskiem słabo zbadanym i nie najlepiej udokumentowanym w słowiańskim; najczęściej do tej grupy włącza się **kury*, **kurъve* ‘nierządnica, prostytutka’ < **kurъ* oraz **kroky*, *krokъve* ‘krokiew’ < **krokъ*⁹. Głównym kontrargumentem przeciwko traktowaniu pierwszego z wyrazów jako zapożyczenia ze stwysniem. *huora* jest nagłosowe **k-* w słowiańskim; trudno jednak, żeby był to argument ostateczny, zwłaszcza że da się wskazać przypadki wzmocnienia *x* w sąsiedztwie *r*, por. stcz. *korúhev*, ukr. *korohva*, *korohóv* (Hrin II 286) : pol. *chorągiew*, psł. **mъrky* : **mъrxy*. Godne uwagi są starsze przekazy czeskie <*hurwa*> (1511 r.), <*hurwy*> (XVI w.), pokazujące, że w XVI w. związek z psł. **kurъ* nie istniał; <*h*> w zapisach mogło zostać restytuowane pod późniejszym wpływem niemieckim.

1.3. Stpol. *miętka* ‘*Mentha L.*’ jest interesująca nie tylko ze względu na potencjalny związek z tematami na **-û*, lecz także jako podstawowa w tekstach staro- i średniopolskich nazwa omawianej rośliny. Formy, które bezpośrednio odzwierciedlają psł. **męta*, są bardzo nielicznie reprezentowane w źródłach (7 razy w SStp, raz w SPXVI) w przeciwieństwie do *miętki*, która pojawia się w tekstach pół wieku wcześniej (1419 r.) i jest zdecydowanie liczniej poświadczona w zabytkach XV–XVII w. (zob. SStp, SPXVI, KartXVII–XVIII). Na przekształcenie na gruncie polskim psł. **męty*, D. lp. **mętove* (por. głuź. *mjatej*, D. lp. *mjatwje*, słu. *mętva*, ch./serb. *mětva*, strus. *mjatva*) wskazuje wariant *miętkiew* (1437 r.), który najprościej objaśnić kontaminacją *miętka* i *miętew*, przy czym to ostatnie reliktoowo zachowało się w gwarach (Tomaszewski 1930: 154).

W literaturze można odnaleźć jeszcze kilka przykładów podobnej substytucji; por. kasz. *matka* ‘kawałek kory zdjętej wraz z pączkiem z drzewa o owocach szlachetnych, wszczepiony w nacięcie zrobione w dziczcze, zraz’ : *matev* ‘ts.’, kasz. *môtka* ‘tymotka’ : *môtev* ‘ts.’; bg. *želka* ‘żółw’ : *želva* ‘ts.’ (SEK III: 226–227; SEK IV: 355).

6 Warto zwrócić uwagę, że substytucję sufiksu **-ъva* przez **-ъka* obserwujemy w wyrazach o identycznej strukturze segmentalnej: stpol. *kotew* : *kotka* ‘kotwica’. Związek kotwicy z kotem wydaje się jednak dyskusyjny (zob. Vlajić-Popović 2009).

7 Końcówka M. lm. jest połabską innowacją.

8 Na nazwanie samca ustaliła się pożyczka dolnoniemiecka *koter/föter*.

9 Szerzej to zagadnienie oraz przypadki typu stpol. *wnukiew* omawiam w dalszej części artykułu.

2. Problem identyfikacji tematów na *-ŭ

Dotychczas nie wskazano wyraźnych kryteriów pozwalających jednoznacznie stwierdzić, czy *-v- w temacie danego rzeczownika jest rzeczywistym reliktem tematu na *-ŭ, sufiksem słowotwórczym niemającym bezpośredniego związku z tematami na *-ŭ czy wreszcie elementem labialnym niedeterminowanym fleksyjnie lub słowotwórczo. Powszechnym zjawiskiem w językach słowiańskich jest eliminacja formacji atematycznych poprzez przeniesienie ich do klasy tematycznej. Pierwotne tematy na *-ŭ najczęściej są włączane do tematów na *-a, por. śrpol. *łagwa* : *łagiew*, *krokwa* : *krokiew*; stcz. *mrkva* : *mrkev*, ukr. *cérkva* : ros. *cérkovʹ*, udokumentowane są jednak zjawiska odwrotne, gdzie wyraz należący pierwotnie do tematów na *-a w epoce historycznej został włączony do klasy kontynuującej tematy na *-ŭ (zazwyczaj już przekształconej pod wpływem tematów na *-i), por. sło. *brîtev*, *klêtev*, *molîtev* < **britva*, **klêtvā*, **modlitva*, pol. dial. *brzytew*. Poniżej spróbuję wskazać kilka przykładów z materiału słowiańskiego, które mogą sugerować, że poświadczenie rzeczownika kontynuującego typ fleksyjny na *-ŭ w epoce historycznej niekoniecznie musi dowodzić jego pierwotnej przynależności do danej klasy.

2.1. Segment *-v- a jakość spółgłoski kończącej rdzeń

Nieostrożnie byłoby założyć, że wszystkie wyrazy, których temat kończy się na *-v-, są przekształceniem dawnych tematów na *-ŭ. Franciszek Sławski w swoim słowniku (SESł III: 141) rekonstruował konkurencyjne formy typu **korsta* : **korstva* lub **vbrsta* : **vbrstva* bez łączenia ich z tematami na *-ŭ. Formy te można uznać za paralelnie utworzone wyrazy z sufiksami *-ta i *-tva, jednak materiał słowiański pokazuje co najmniej dwa zakończenia tematu, które często rozszerzane są niemotywowanym v. Pierwszym są sekwencje typu *-st-, pozostałe zakończone są spółgłoską welarną, por.: stcz. *drasta/drásta* : *drastva* ‘drzazga, odłamek’; stcz. *plásta* (również *plást* m.) : *plástva* ‘plaster miodu’; stcz. *pomsta* : *pomstva* ‘pomsta’; cz. *hlísta* (również *hlíst*), pol. *glista* : kasz. *glistva*, dłuż. *glistwa*, głuż. *hlistwa*; pol. *podusta*, sła. dial. *podusta* (ros. *podúst* m.) : stpol. *podustwa*, cz. *podustva*, *podustev* ‘świnka pospolita’; pol. *pacha*, ukr. dial. *pácha* (również ros. *pach* m. ‘pachwina’) : ukr. *páchva* ‘pachwina’; pol. dial. *warzecha*, *warzęcha* : *warząchew*; cz. *lúska*, pol. *łuska*, głuż. *łuska* : pol. dial. *łuskiew*; scs. *königy*, stpol. *księgi* : dłuż. arch. *knigwy* ‘książka’¹⁰.

10 Por. też osobliwe przykłady litewskie: *brastà* : *brastvā* ‘bród’; *lqstà* : *lqstvā* ‘ptasia klatka’; *laktà* : *laktvā* ‘drążek w klatce dla ptaków’; *garšvā* ‘podagrycznik’ : łot. *gars*, psł. **gorxə*; *širta* : *širtvā* ‘łóżo niedźwiedzia’ (Smoczyński 2018: 142, 317, 663, 670, 1386–1387).

W literaturze najczęściej można się spotkać z poglądem, że produktywność tematów na *-*ū* znacząco wzrosła u kresu epoki prasłowiańskiej¹¹. Pogląd ten oparty jest na podciąganiu pod ten model deklinacyjny zapożyczeń głównie germańskich i romańskich, trudno jednak nie odnotować, że temat większości tych wyrazów zakończony jest spółgłoską tylnojęzykową (Pronk-Tiethoff 2013: 245), np. **bersky*, **buky*, **cir(ə)ky*/**cərky*, **xorogy*, **mərky* (**mərxy?*), **orky*, **plosky*.

Wśród wyżej wymienionych zakończeń rdzenia znamieny jest brak substytucji sufiksu *-*ɐv-* przez *-*ɐka*, co może sugerować, że produktywność tematów na *-*ū* wcale nie wzrosła w późnym prasłowiańskim, a przeciwnie – rozpoczął się proces eliminacji klasy atematycznej poprzez substytucję sufiksu, który nie objął wyrazów o morfemie rdzennym zakończonym spółgłoską welarną i – przypuszczalnie (zob. niżej) – sekwencją *-*st-*, co tłumaczyłoby zauważalną produktywność fleksji na *-*(j)ū* zarówno wśród zapożyczeń, jak i wyrazów rodzimych. Pary typu **bɔči* : **bɔčɐka*, **koty* : **kotɐka* byłyby wówczas reliktem procesu przedhistorycznego, jednak dokładne ustalenie skali zjawiska nie jest możliwe, ponieważ wszelkie ustalenia pozytywne wymagałyby przynajmniej śladowego zachowania sufiksu *-*ɐv-*.

Nie ma jasnego kryterium, które pozwoliłoby stwierdzić, czy spółgłoska labialna w formach typu cz. *podustva*, *podustev* jest pozostałością po temacie na *-*ū*, nieumotywowanym elementem o funkcji strukturalnej, oddzielnym sufiksem *-*tva* czy też wtórnie syngularyzowanym sufiksem collectiwów *-*va* rekonstruowanym na podstawie np. pol. *działwa*, ros. *detvá* ‘larwy pszczoł, młode pszczoły; dzieci’ (dokładniej o tym zob. 2.4).

2.2. Feminina na *-*ū* dotworzone do maskulinów na *-*o*

Najbardziej wyrazistym przykładem na parę femininum na *-*ū* i masculinum na *-*o* jest **svekry* : **svekrɔ*, przy czym jest to jedyny pewny przypadek, gdzie femininum na *-*ū* ma nawiązania pozasłowiańskie, por. wed. *śvaśrū*- f., łac. *socrus* f., stwysniem. *swigar* f. ‘świekra’ (Derksen 2008: 475). Pewna produktywność femininów na *-*ū* w nazwach słowiańskich stopni pokrewieństwa została już dostrzeżona (Bernstein 1985: 267); do tej kategorii zostało przyłączone psł. **jetry*, które pierwotnie było tematem na *-*er-* (por. lit. *jėntė*, gen. sg. *jėnters*; wed. *jātar-*) i **zɔly*, gdzie formy przypadków zależnych o temacie *-*ɐv-* być może zastąpiły pierwotny temat na *-*s-* w oparciu o formę nom. sg. **zɔly* < **ǵllh₂ōs*, z rozwojem wygłosowego *-*ōs* > psł. **-y*, który ma paralelę w zaimkach osobowych **vy* < *uōs*, **my* < *nōs* (Witczak 1998: 134–135). Co prawda, ani **jetry*, ani **zɔly* nie posiadają swoich odpowiedników rodzaju męskiego, jednak istnieje szereg femininów mocyjnych sugerujących związek z tematami na *-*ū*. Z jednej strony mamy serb.-cs. *pastorɔky* ‘pasierbica’, stpol.

11 Zob. np. Bernstein 1985: 169–170.

wnukiew, które obok wyjątkowych form na *-ŭ funkcjonowały raczej jako feminina na *-a (serb.-cs. *pastorčka*, śl. *pastorka*; stpol. *wnuka*, stcz. *vnuka*, strus. *vŕnuka*), z drugiej – typ odmiany na *-ŭ pojawia się wśród femininów derywowanych od maskulinów z sufiksem *-(j)akŭ: strus. *mužakov*<ŭ> ‘istota dwupłciowa’, cs. *šestakvica* ‘sześciolatka’, strus. *tretijaky*, D. lp. *tretbjakově* ‘trzylatka’, serb.-cs. *srqždakva* ‘rodzicielka’, cs. *junakvica* ‘dziewczynka’ (Miklosich 1865; Arumaa 1985: 64–65), który wariantu femininum o temacie na *-a nie posiada¹².

Przypadki typu stpol. *wnuk* : *wnuka* : *wnukiew* raczej nie powielają wprost stosunku **svekry* : **svekrŭ*, a pokazują ogólną tendencję do wprowadzania femininów na *-ŭ w obrębie terminów pokrewieństwa w oparciu o istniejące już **svekry*, **jętry*, **zŕly*, chociaż nie bez znaczenia wydaje się tu kończąca temat spółgłoska tylnojęzykowa. Trudno przyjąć, że ten stosunek mógłby być nagle odzwierciedlony w nazwach samic, dlatego też etymologia **kury* od **kurŭ* jest pozbawiona wiarygodnej paraleli (i sama jej stanowić nie powinna).

Przywołane tu wyrazy mają w większości charakter efemeryczny, niewielki zasięg i występują przede wszystkim po spółgłosce tylnojęzykowej kończącej temat. O ile tematy na *-ŭ mogły być usuwane z systemu po spółgłoskach innych niż welarna, o tyle wydaje się, że po welarnych utrzymała się ich pewna produktywność, która częściowo tłumaczyłaby w poszczególnych językach słowiańskich wtórne przyporządkowywanie niektórych wyrazów do tematów na *-ŭ.

2.3. Tematy na *-ŭ powstałe z sekwencji *-(ŕ)v- jako adaptacja stwysniem. geminaty -nn-

Na uwagę zasługuje kilka zapożyczeń ze staro- i średnio-wysoko-niemieckiego z geminatą -nn-, które w słowiańskim zostały włączone do tematów na *-ŭ, por. psł. **kony* < stwysniem. *kanna*, psł. **pamy* < stwysniem. *pfanna*, stcz. *nunvičŕ* < stwysniem. *nunna/nonna*, stpol. *lanwa* ‘łagiew’ < śrwysniem. *lanne* oraz – już późniejsze – pol. dial. *rynwa* < *rynna* < śrwysniem. *rinne*¹³. Taka geminata w słowiańskim musiała zostać usunięta – na przypadek **kony* zwrócono uwagę w ESSJ (X: 196), gdzie

12 Nie można wykluczyć, że powyższe przykłady świadczą o istnieniu sufiksu *-(j)aky.

13 Na związek między tematem na *-ŭ w słowiańskim a geminatą w języku, z którego wyraz przejęto, zwrócił uwagę Aleksandar Loma (1994: 18–19), jednak dokumentował on zjawisko dowolną geminatą: **bŕči* < łac. wulg. *buttša* < łac. *buttja*; **smoky* ‘figa’ < goc. *smakka*; serb./ch. *letva/latva* ‘łata dachowa’ < **laty* < stwysniem. *latta*; głuź., dłuź. *nunwa* ‘wieprz’ < niem. *Nonne*; *ratwa* ‘szczur’ < niem. *Ratte*. Zdaniem badacza drugi element geminaty w słowiańskim był percepowany jako labializowany, z pauzą między spółgłoskami, która została później zidentyfikowana z *ŕ. Przywołane wyrazy, których temat zakończony był sekwencją *-Cŕvŭ-, włączono do tematów na *-ŭ ze względu na podobieństwo osnowy. Powyższe przykłady są kontrowersyjne, a sama hipoteza trudna do udowodnienia, ponieważ obecność geminaty (lub jej brak) nie determinuje przyporządkowania zapożyczenia do tematów na *-ŭ.

zasugerowano, że doszło do dysymilacji **-nn-* > **-nv-* > **-nōv-* (pierwotnie **konōva*) i wyraz ten – jak i resztę przypadków – wtórnie przyporządkowano do fleksji na **-ū*.

Inne geminaty nie pokazują już tak wyraźnego związku z tematami na **-ū*. Wśród resonantów do powyższego modelu może nawiązywać **kurōva* jako adaptacja stwysniem. *huorra* < **hōrjōn-*, która była wariantem stwysniem. *huora* < **hōrōn-* (Kroonen 2013: 240). O paralelę trudno, ponieważ zachodniogermańskie **r* zazwyczaj geminacji nie podlegało (Braune 2004: 99).

2.4. **kuropety* 'kuropatwa', **ploty* 'plotka', **oty* 'kaczka' (?) – tematy na **-ū* a nazwy zwierząt

Wśród wyrazów uważanych za pierwotne tematy na **-ū* zauważalną grupę stanowią nazwy zwierząt. Końcówki fleksyjne bezpośrednio nawiązujące do tematów na **-ū* w większości wyrazów z tej grupy są poświadczone w epokach historycznych poszczególnych języków słowiańskich, por. cz. *koroptev*, strus. *utovъ*. Osobliwość ich wiąże się ze współwystępowaniem śladów po tematach na **-ū* z innymi typami fleksyjnymi oraz poświadczeniem postaci sufigowanych, co wyraźnie odróżnia je od wyrazów tworzących pary typu **bъči* : **bъčьka*, np. ros. *kúropatъ*, *kúropotъ*, *kuropátka*, pol. dial. *kuropatka*; ros. dial. *plotíca*, *plotъ*, pol. *plotka*, *plóć*; ros. *útká*, dłuż. *huśica*, błr. *ucъ*. Pomimo wczesnego przekazu strus. *utovъ* (XIII w.) większość wyrazów nie pokazuje wyraźnego związku z tematami na **-ū*. Na niekorzyść rekonstrukcji **kuropety* świadczą przede wszystkim dane staroczeskie; najstarsze zapisy <*kuropotwa*> (od 1376 r., por. Gebauer II) sugerują rekonstrukcję **kuropōtva*. Gdyby stcz. *kuroptva* była przekształceniem tematu na **-ū*, wówczas postacią oczekiwaną byłaby *†kuropetva* < *†kuropōtōva*¹⁴, tymczasem nie dysponujemy żadnym zapisem staroczeskim z *-e-*. W materiale łużyckim również nie ma śladu po jerze, por. głuż. *kurotwa*, *kurotej* (gen. sg. *kurotwje*); dłuż. *kurwota*, *kurota* (Schuster-Šewc 1982: 736–737). Wtórne *-a-* w pol. *kuropatwa*, ros. dial. *kuropatva* prawdopodobnie rozbija grupę spółgłoskową powstałą po zaniku jeru¹⁵. Jeżeli zaginiona n.m. *Kuopatniki* jest derywowana wprost od **kuropōtva*, to najstarsze zapisy odzwierciedlają rozwój regularny: <*de Kuropetnyky*> 1363 r., <*de Kuropethniki*> 1377 r. < **kuropōtъnik-*,¹⁶ chociaż derywacja od wariantu niesufigowanego nie może zostać z góry wykluczona.

Gdyby założyć, że omawiana grupa wyrazów wywodzi się odpowiednio z **kuropōtva*, **plotva*, **otva*, to możliwe by było wskazanie w nich sufiksu tworzącego collectiva **-va*, jak w **dētva* (SPsł III: 171)¹⁷. We wschodniosłowiańskim, gdzie

14 Taka praforma znajduje odbicie w wyjątkowym stpol. <*curopethfi*> (połowa XV w.).

15 Tak też postaci z *-a-* objaśnia Franciszek Sławski, chociaż zanik jeru tłumaczy wyrównaniem do formacji na **-tva* (SESł III: 408).

16 Przekazy późniejsze pokazują już nawiązanie do apelatywu *kuropatwa*: <*de Curopadnicz*> 1393 r., <*de Curopatwice*> 1404 r., <*Cuopatwniki*> 1407 r. (NMPol V: 490).

17 Nb. zarówno **dētva*, jak i **kuropōtva*, **plotva*, **otva* mają poświadczony temat na **-ī*: **dētъ*, **kuropōtъ*, **plotъ*, **otъ*.

produktywność sufiksu *-va została utrzymana, wszystkie wyrazy funkcjonują jeszcze jako collectiva: błr. *kuropátva* ‘stado kuropatw’ (Nosovič 1870: 261), ros. *plotvá*, błr. dial. *vútva* (ESBM II: 236), ros. dial. *utvá*. Znaczenia i formy singulatywne typu pol. *kuropatwa*, ch. *ūtva*, sło. *ôtvá*, mogły powstać wtórnie – w zachodnio- i południowosłowiańskim proces został spowodowany prawdopodobnie utratą produktywności sufiksu *-va i dotworzeniem form M. lm. według modelu tematów na *-a; strus. singulativum *utovъ* ze względu na chwiejność paradygmatów wyrazów kończących się na *-(v)va nie jest jeszcze argumentem przesadzającym o pierwotności tematu na *-ū.

Tworzenie nazw kolektywnych tych gatunków nie powinno dziwić – płotki pływają gromadnie, kaczki są ptakami stadnymi, kuropaty przez całą jesień i zimę żyją w stadach od kilku do kilkudziesięciu sztuk. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy nie należałoby do tej grupy zaliczyć również przypadków typu pol. *pluskwa*, kasz. *glistva*¹⁸, społ. *podustwa*.

Połączenie nazw zwierząt z collectiwami na *-va i wtórnym włączaniem ich do typu deklinacyjnego kontynuującego tematy na *-ū w poszczególnych językach wydaje się rozwiązaniem prostszym niż objaśnienie produktywności sufiksu -va we wschodniosłowiańskim.

2.5. Tematy na *-jū

Tematy na *-jū nie mają materiału porównawczego w innych językach indoeuropejskich, co sugeruje, że muszą być słowiańską innowacją. Osobliwe w tej kategorii jest to, że w jej skład wchodzi głównie zapożyczenia lub wyrazy, których rodzimość trudno udowodnić, por. **bōci*, **kruši/gruši*, **nōfi*, ch. *spužva* ← łac. *spongia*, strus. *oktševъ* ‘siekiera; oksza’ zapożyczone ze źródła germańskiego, por. pgerm. **akwesī*-f. (Kroonen 2013: 19). Za wyrazy rodzime najczęściej uważa się **gōži* ‘plecionka z wici, gałązek, najczęściej w formie pierścienia’, **dēži* ‘dzieża’, **lyži* ‘narta, łyżwa’¹⁹. Chociaż

18 Autorzy *Słownika prasłowiańskiego* (SPsł VII: 111) opowiadają się za oddzieleniem **glisty* od ros. *glistvá* f. coll. ‘robaki do łowienia ryb’.

19 Tematy na *-jū mają również poświadczenia w polskiej hydronimii, np. *Huczwa*, *Gielczew*. Związek pierwszej z nich z pol. *huczeć* został przekonująco zakwestionowany (Babik 2001: 131–133), związek drugiej z nich z psł. **gōlkō* ‘hałas, wrzask, huk, łoskot’ (Mól 1990: 14) jest mało prawdopodobny; sam rdzeń nie funkcjonuje również jako podstawa do tworzenia nazw wodnych. Przypisywanie nazwom wodnym na *-jū rodzimej proveniencji (tak np. Rieger 1989/1990) obarczone jest dużym ryzykiem; wydaje się, że najpierw trzeba dowieść, że typ ten był produktywny w derywacji w oparciu o leksykę apelatywną. Dopóki ostatni warunek nie zostanie spełniony, trudno nazwy wodne na *-jū uznać za rodzime. Ostatnio podjęto próbę rekonstrukcji psł. **malji*, **maljve* w oparciu o ros. dial. *malbvá* ‘narybek’ i pol. nazwę wodną *Malwina* (Babik 2017: 53–54). Przekazy rosyjskie nie są jednoznaczne; poza *malbvá* poświadczone są również postaci *malbgá* i *malbgvá*, niewykluczone więc, że *malbvá* pochodzi z uproszczenia grupy spółgłoskowej. Formy

semantyka *gōži wyraźnie nawiązuje do rodziny *vēzati i przykłady na protetyczne *g- zamiast *v- znane są ze słowiańskiego (zob. SPsł VIII: 176–177), to nie jest to zmiana regularna, więc trudno oprzeć na tym przypadku zagadnienie derywacji tematów na *-jū od podstaw rodzimych. Pozostałe dwa przykłady mają ograniczone zasięgi i sprowadzają się już do etymologii pierwiastkowych (zob. SPsł III: 198–199, SEBor: 308), trudno przewidzieć, czy nie są wariantami wtórnymi i stosunkowo nowymi. Wyrazy te nie stanowią najpewniejszych przykładów do studiów nad historycznym słowotwórstwem.

Skróty

arch. – archaiczny; bg. – bułgarski; błr. – białoruski; ch. – chorwacki; coll. – collectivum; cs. – cerkiewnosłowiański; cz. – czeski; czak. – czakawski; dial. – dialektalny; dłuż. – dolno-łużycki; f. – femininum; głuż. – górnołużycki; goc. – gocki; gw. – gwarowy; kasz. – kaszubski; lit. – litewski; łac. – łaciński; łac. wulg. – łacina wulgarna; łot. – łotewski; m. – masculinum; mac. – macedoński; n.m. – nazwa miejscowa; niem. – niemiecki; pgerm. – pragermański; płb. – połabski; pol. – polski; psł. – prasłowiański; ros. – rosyjski; scs. – staro-cerkiewno-słowiański; serb. – serbski; sła. – słowacki; sło. – słoweński; stcz. – staroczeski; stpol. – staropolski; stpr. – staropruski; strus. – staroruski; stwysniem. – staro-wysoko-niemiecki; śrpol. – średniopolski; śrwysniem. – średnio-wysoko-niemiecki; ukr. – ukraiński; wed. – wedyjski

Literatura

- ARUMAA P., 1985, *Urslavische Grammatik*, t. 3: *Formenlehre*, Heidelberg.
- BABIK Z., 2001, *Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich (w granicach wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny)*, Kraków.
- BABIK Z., 2017, *Glosa czy nazwa terenowa? O dwóch dyskusyjnych miejscach XV-wiecznych ksiąg ziemskich*, „Język Polski” XCVII, s. 49–58.
- BERNSTEIN S., 1985, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Alternacje, tematy imienne*, tłum. J. Wawrzyńczyk, Warszawa.
- BORYŚ W., 1974, *Deminutywa typu „brzemiączko”, „ramiączko”, „Język Polski” LIV*, s. 119–124.
- BRAUNE W., 2004, *Althochdeutsche Grammatik I. Laut- und Formenlehre*, Tübingen.
- DERKSEN R., 2008, *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*, Leiden – Boston.
- ESBM: V.U. Martynaŭ (red.), *Ėtymalagičny sloŭnik belaruskaj movy*, t. 1–, Minsk 1978–.

z wokalizmem rdzennym -a- pochodzą z gwar akających, ale w formach, gdzie akcent spoczywa na rdzeniu, i w gwarach północnorosyjskich mamy -o-, por. *molb* ‘drobne ryby’, *mólba* ‘strzelba potokowa’, *mólba* ‘narybek’, *molbki* ‘drobna suszona ryba’, *molbë* ‘narybek; drobna suszona ryba; okonie, płotki, szczupaki’ (SRNG XVII: 342–343, SRNG XVIII: 250, Vasmer II: 648–649), zatem związek z przymiotnikiem *malb jest dyskusyjny. W kontekst ros. dial. *malbvá* potencjalnie uwikłana jest również produktywność sufiksu -va (zob. 2.4).

- ESSJ: O.N. Trubačev (red.), *Ètimologičeskij slovar' slavânskikh âzykov. Praslavânskij leksičeskij fond*, t. 1–, Moskva 1974–.
- GEBAUER J., *Slovník staročeský*, t. II: [K–N], wyd. 2, Praha 1970.
- HRIN: B. Hrinčenko, *Slovar' ukraïns'koï movy*, t. I–IV, Kiïv 1907–1908.
- KARTXVII–XVIII: Kartoteka *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII w.*, w: *Zakładzie Językoznawstwa PAN w Warszawie*, [on-line:] <https://www.rcin.org.pl/dlibra/publication/20029>.
- KROONEN G., 2013, *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*, Leiden – Boston.
- LOMA A., 1994, *Osamnaest vekova u tri slova: toponim „Niš” kao živi spomenik prošlosti*, [w:] N. Bogdanović (red.), *U svetlu carskih gradova*, Niš, s. 7–26.
- MIKLOSICH F., 1865, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Vindobona.
- MÓL H., 1990, *Gewässernamen im Flußgebiet des Wieprz*, Stuttgart.
- NMPOL: K. Rymut (red.), *Nazwy miejscowe Polski. Historia, pochodzenie, zmiany*, t. I–, Kraków 1996–.
- NOSOVIČ I.I., 1870, *Slovar' belarusskogo nareč'ia*, Sanktpeterburg.
- OLA-ls 2: J. Basara (red.), *Obščeslavânskij lingvističeskij atlas. Seriâ leksiko-slovoobrazovatel'naja*, t. 2: *Životnovodstvo*, Warszawa 2000.
- OLA-ls 4: A. Ferenciková (red.), *Obščeslavânskij lingvističeskij atlas. Seriâ leksiko-slovoobrazovatel'naja*, t. 4: *Sel'skoe hozjâjstvo*, Bratislava 2012.
- PRONK-TIETHOFF S., 2013, *The Germanic Loanwords in Proto-Slavic*, Amsterdam – New York.
- RIEGER J., 1989/1990, *Polska nazwa wodna „Giełczew” i jej południowosłowiańskie odpowiedniki, „Makedonski jazik” XL/XLI*, s. 483–485.
- SCHUSTER-ŠEWC H., 1978–1989, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und nieder-sorbischen Sprache*, Bautzen.
- SDJ: P.I. Avanesov (red.), *Slovar' drevnerusskogo âzyka (XI–XIV vv.)*, t. I–, Moskva 1988–.
- SEBAŃ: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 2000.
- SEBOR: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEJDP: K. Polański, *Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich*, z. 1–6, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962–1994 [z. 1 wspólnie z T. Lehrem-Spławińskim].
- SEK: W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–VI, Warszawa 1994–2010.
- SESŁ: F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V, Kraków 1952–1982.
- SMOCZYŃSKI W., 2018, *Lithuanian Etymological Dictionary*, Berlin.
- SNOJ M., 2016, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana.
- SPSŁ: F. Sławski (red.), *Słownik prasłowiański*, t. I–VIII, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974–2001.
- SPXVI: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I–IV, red. komitet redakcyjny, t. V–XVII, red. M.R. Mayenowa, t. XVIII–XXXIV, red. F. Peplowski, t. XXXV–XXXVI, red. K. Mrowcewicz, P. Potoniec, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966–2012.
- SRNG: F.P. Filin (red.), *Slovar' russkikh narodnyh govorov*, t. I–, Moskva 1965–.
- SSTP: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, t. I–XI, Warszawa 1953–2002.
- TOMASZEWSKI A., 1930, *Gwara Łopienna i okolice w północnej Wielkopolsce*, Kraków.
- TOPOROV V.N., 1980, *Prusskij âzyk. Slovar' I–K*, Moskva.
- VAILLANT A., 1958, *Grammaire comparée des langues slaves*, t. 2: *Morphologie*, Lyon – Paris.
- VASMER: M. Fasmer, *Ètimologičeskij slovar' russkogo âzyka*, t. I–IV, Moskva 1986–1987.

- VLAJČIĆ-POPOVIĆ J., 2009, *Proto-Slavic* *koty, -ъve 'Anchor', 'Cat' or Something Else?, [w:] I. Janyšková, H. Karlíková (red.), *Studia etymologica Brunensia*, t. 6, Praha, s. 377–388.
- WITCZAK K.T., 1998, *Dwa terminy prasłowiańskie w ujęciu diachronicznym* (1. *zъly > *zъlyva 'szwagierka, siostra męża', 2. *plo 'otwarta przestrzeń wodna'), „*Slavia Occidentalis*” 55, s. 133–138.

Identification of *-(j)ŭ-stems in Polish and Slavic Material Summary

The paper discusses the question of the substitution of the stem suffix *-ъv- for the suffix *-ъka, which converts words from the *-(j)ŭ- to the *-a-declension, as well as the problem of identification of original *-(j)ŭ-stems. An analysis of Polish and Slavic material leads to the conclusion that a part of nouns that are commonly regarded as *-(j)ŭ-stems have in fact a different origin: some can be derived from collective nouns in *-va (still productive in East Slavic), e.g. *kuropъtva, *plotva, *q̑tva, and a part have probably been extended with an unmotivated labial element -v- which has the appearance of a relic of a *-ŭ-stem, but appears most commonly after roots that end in a velar consonant or a spirant-stop sequence. The paper argues against the hypothesis about late (Proto-)Slavic activation of *-ŭ-stems and proposes instead that a part of this class had been eliminated at a prehistoric stage, depending on the quality of the stem consonant.